

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ
А. С. РУСЯЄВА

Найдавніші житла Ольвії

В ході робіт останніх років Ольвійською експедицією на одній з ділянок міста було розкопано в найдавніших шарах середини VI — початку V ст. до н. е. понад три десятки землянок і напівземлянок, які належали, судячи з супровідного матеріалу, грецьким переселенцям. Відкриття вперше цілого комплексу подібних пам'яток на території одного з найбільших античних центрів Північного Причорномор'я дає підстави бачити в цьому прояв дії не якихось випадкових факторів, а певних закономірностей зародження і розвитку античного міста в умовах колонізації античної периферії. Одержані матеріали дають змогу остаточно вирішити питання про найдавніший тип жител грецьких поселенців, поновому інтерпретувати деякі з відкритих раніше пам'яток, узагальнити ці матеріали в межах усього ольвійського регіону.

Терміном «землянка» автори позначають такі заглиблені будівлі, стінами яких на всю висоту споруди були тільки борти котлована (як варіант вони могли мати частково або повністю яке-небудь облицювання). «Напівземлянка» — заглиблена не менш як на 0,2—0,3 м споруда, де стіни склалися з бортів котлована та наземних кам'яних або сирцевих кладок чи дерев'яних конструкцій. Погана збереженість будівельних залишків далеко не завжди дає змогу розв'язати однозначно питання про те, землянкою чи напівземлянкою була та чи інша конкретна споруда. В цих випадках побічним критерієм визначення об'ємного типу може бути лише ступінь заглиблення. Безсумнівно, однак, що ті й інші співіснували, причому на першому етапі переважали землянки, на другому — напівземлянки. В зв'язку з цим, оскільки помітної різниці між землянками та напівземлянками стосовно їх планування та обладнання поки що не простежується, для визначення заглиблених землянкових жител Ольвії ми будемо користуватися головним чином терміном «напівземлянка».

Напівземлянки розглядуваної ділянки розташовані на північний захід від теменоса, безпосередньо біля південної межі будинку, частково дослідженого Б. В. Фармаковським у 1926 р.¹, по обидва боки Головної поздовжньої вулиці Верхнього міста (ділянка АГД) (рис. 1). Нині розкопано 31 землянкову структуру на площі близько 900 м², причому необхідно підкреслити, що зона їх поширення не обмежується розкритою територією. Розкопки архаїчних шарів великою площею тут ведуться з 1969 р.* Вони зразу ж показали перспективність цієї ділянки щодо вивчення ранніх шарів Ольвії — добре збережені будівельні залишки VI — початку V ст. до н. е. контрастують з крайньою фрагментарністю споруд пізніших періодів².

Ділянка в давнину мала відносно рівну горизонтальну поверхню, всі землянкові структури були врізані безпосередньо в материк. Непо-

¹ Фармаковський Б. В. Розкопування Ольвії року 1926. Звіт. Одеса, 1929.

* Роботи на ділянці велися під керівництвом А. С. Русяєвої.

² Русяєва А. С. Дослідження пізньоархаїчних та класичних шарів Ольвії. — АДУ в 1969 р., вип. 4. К., 1972, с. 164—166.

рушеними після припинення життя залишилися в основному тільки нижні їх частини на висоту 0,2—0,4 м. Проте і в цих місцях простежуються іноді сліди пізніших втручань. Стіни на висоту до рівня денної поверхні збереглися в кількох напівземлянках. Зрідка виявлено залишки наземних частин. Судячи з небагатьох об'єктів, де вдалося простежити прилеглу до напівземлянок денну поверхню, остання під час будівництва складалася з чистого гумусованого шару, тобто до появи тут напівземлянок ця територія забудована не була.

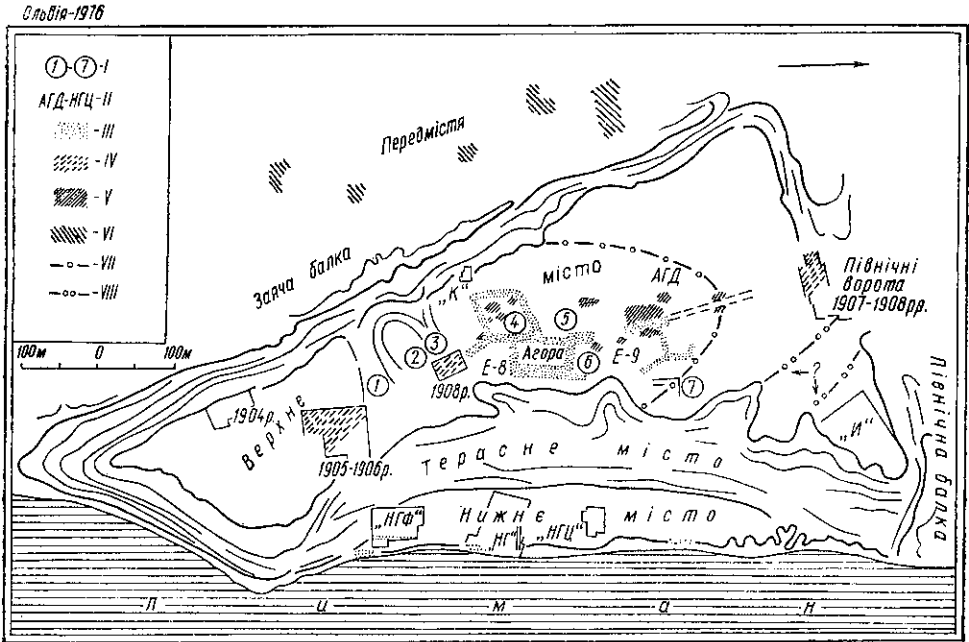

Рис. 1. Схематичний план поширення землянкових жител:

I: 1—перша поперечна балка, 2—центральне підвищення, 3—друга поперечна балка, 4—центральний квартал у районі агори, 5—район дикастерія, 6—теменос, 7—Зевсів курган; II—позначення ділянок; III—вулиці елліністичного часу і агора; IV—розкопки Б. В. Фармаковського, де припускається наявність напівземлянок; V—місця, де розкрито напівземлянки VI ст. до н. е.; VI—місця, де розкрито напівземлянки IV ст. до н. е.; VII—північна межа поширення напівземлянок середини—другої половини VI ст. до н. е. за даними розкопок; VIII—гадана північно-східна межа поширення напівземлянок середини—другої половини VI ст. до н. е.

Синхронних їм залишків наземного будівництва не зафіксовано. Фрагменти кладок найбільш раних наземних споруд лежать частково на материку, частково перекривають землянкові структури і практично завжди досить чітко відрізняються щодо шару і супровідного матеріалу. Культурний шар, що перекриває напівземлянки, містить кераміку, найпізніші зразки якої датуються кінцем VI—початком V ст. до н. е. (у випадку, коли немає пізніших будівельних залишків). Матеріал із заповнення землянок та напівземлянок, у тому числі знайдений *in situ*, належить до періоду від середини VI до початку V ст. до н. е. З урахуванням даних стратиграфії можна виділити два етапи будівництва: середина VI ст. до н. е. і остання чверть VI—початок V ст. до н. е. Критерієм синхронності існування структур, крім супровідного матеріалу, є також величина відстані між розміщеними поруч землянками. Якщо не враховувати хрестоматійних випадків, коли одна напівземлянка врізується в іншу, слід вважати різночасними структури, відстань між поздовжніми сторонами яких менша ніж 0,5—0,6 м. При такій малій відстані і наявності округлих дахів над напівземлянками було б важко забезпечити наземні частини стін від дощів.

На схід від вулиці (східний квартал) * відкрито дві напівземлянки, на захід (західний квартал) — 29 напівземлянок (рис. 2). Розкопана частина західного кварталу має площу близько 850 м². Слід підкреслити, що структури біля червоної лінії східного боку кварталу чітко розташовані на відносно рівних або кратних (1,5—4,5 м) інтервалах між ними по одній прямій уздовж вулиці. Всередині кварталу подібна закономірність майже не простежується, хоч тут все ж можна намітити паралельно Головній вулиці три зони забудови. В двох крайніх напівземлянки розташовані більш або менш по прямій (1, 2, 4, 10, 16, 15, 28; 20—23, 30). В середній зоні розміщення структур досить хаотичне.

Таким чином, є підстави припускати, що в цілому забудова кварталу певним чином регламентувалася. Зокрема, очевидно, досить твердою була вимога додержувати межі вулиці, яка в цей період мала ширину близько 6 м.

Виділити конкретні межі окремих володінь (господарської території, що належить до кожної даної землянки), за винятком одного випадку **, не вдалося. В середньому на кожну з напівземлянок, які існували одночасно, припадає близько 35—45 м² навколишньої території. Навряд чи володіння окремих сімей обгороджувалися стінами.

Розглянемо конкретні пам'ятки, найкраще збережені і найцікавіші.

Напівземлянка № 5, розташована в II ряді західного кварталу, була частково зруйнована кам'яною стіною елліністичного підвалу № 3 і під час будівництва приміщення № 2 з сирцевими стінами (IV ст. до н. е.) (рис. 3). Вона складається з прямокутного приміщення з чіткими кутами (розмір частини, що збереглася — 3,10×1,75 м (с—з) при висоті стін 1,20 м) і апсидоподібної прибудови, яка прилягає до нього зі сходу і півдня (рис. 4). Підлога рівна: в деяких місцях є сліди обмазки і перегнилих водоростей, які встигали її. В південно-західній частині камери виявлено пляму вогнища розмірами 0,50×0,40 м, у північно-західній, біля стіни на підсилці з глини, піску і черепашок (висота — 0,07 м, розміри у плані — 0,40×0,55 м) — залишки череня невеликої печки. Поруч з нею в північно-східному кутку були дві круглі в плані ямки (діаметр першої — 0,30 м, глибина — 0,40 м; другої відповідно — 0,50 м, 0,15 м). У першій ямці жодних знахідок не виявлено, друга була заповнена риб'ячими кістками і лушпинням.

На повну висоту збереглася подекуди лише західна частина стіни. Цікаву деталь вдалося простежити в південній стіні: вона, очевидно,

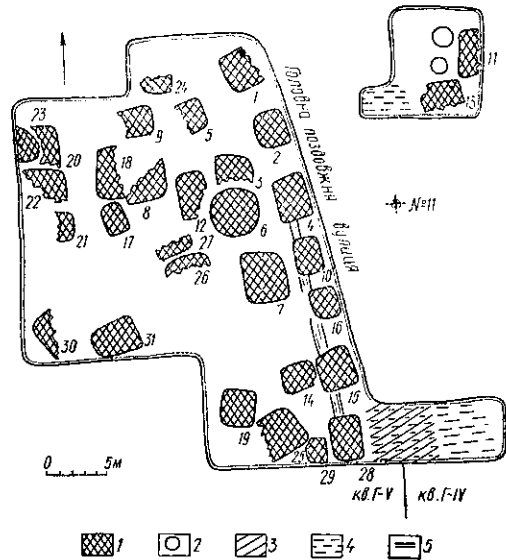

Рис. 2. План напівземлянок на ділянці АГД:

1 — землянкові житла; 2 — господарські ями; 3 — площа, на якій було досліджено пайдавінший рівень Головної вулиці; 4 — вимостка Головної вулиці елліністичної доби; 5 — ділянки, де розкопки було доведено до найдавішого шару.

* Термін «квартал» в даному випадку прийнятий умовно, для полегшення орієнтування, оскільки відкрито лише одну вулицю архаїчного періоду.

** Поряд з землянкою № 2 на відстані 1, 10 м від неї виявлено яму-погріб.

була порушена ще під час функціонування землянки, а потім відремонтована шляхом закладення зруйнованої частини сирцевою цеглою. Обгорілі місця на материковій частині стіни та за її межами — на поверхні давнього гумусу можуть свідчити, що потреба цього ремонту була викликана пожежею. Проте на підлозі камери сліди пожежі не помічені.

На підлозі приміщення було виявлено роздавлений *in situ* великий чорнофігурний кілік (рис. 5). Обабіч ручок зображена одна й та сама сцена бою, яка, можливо, відтворює один з епізодів Троянської війни.

Рис. 3. Напівземлянка № 5. В процесі відкриття

Аналогічний кілік знайдено в похованні на Родосі, де він датується 530—520 рр. до н. е.³, а також у кострищі некрополя Істрії. Ваза, знайдена на Родосі, Дж. Бізлі віднесена до групи Родос 12 264. Аттічні чаші цього типу за стилем вазового розпису відносяться до групи так званого Kleinmeister. Крім цих речей в камері були уламки амфор VI ст. до н. е., дрібні фрагменти родосько-іонійського кіліка I половини VI ст. до н. е.⁴ з орнаментом у вигляді розет. Матеріал із заповнення представлений уламками амфор іонійських центрів з широкими смугами, нанесеними бурим і червоним лаком, хіоських та самоських амфор VI ст. до н. е., чорнофігурних кіліків другої половини VI ст. до н. е., дельфінчиками, кістками тварин тощо.

Апсидальна прибудова розміщена на 0,30 м вище підлоги основного приміщення на відстані 0,15 м від північної і 0,13 м від південної стін. Ширина прибудови — 1,30 м, глибина — 0,60 м, висота стінок — 0,90 м. Стіни і центральної камери, і прибудови — вертикальні. В підлозі останньої було вирито десять різного розміру ямок, головним чи-

³ Clara Rhodos. Studi e materiali pubblicati a cula dell Instituto storicoarcheologico di Rodi. Bergamo, 1936, vol. 8, p. 105, ill. 91—92.

⁴ Аналогії: Шмидт Р. В. Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки.— МИА, 1952, № 25, с. 231, рис. 2, 1, 4; Сидорова Н. А. Архаическая керамика из Пантикапея.— МИА, 1962, № 103, с. 114—115. (Далі — Сидорова Н. А. Архаическая керамика...).

ном круглих у плані. Частина з них призначалася для встановлення амфор та інших великих посудин. Так, наприклад, в одній з них була *in situ* нижня частина амфори з широкою буролаковою смугою (I половина VI ст. до н. е.). В другій — уламки великого роздавленого кухонного горщика із сферичним дном, в третій — днище ліпної посудини. Серед матеріалу з інших заглиблень окремо слід відзначити знахідки фрагментів чорнофігурної посудини II половини VI ст. до н. е., де зображено сцену прощання воїна з двома жінками (поруч з воїном стоїть собака).

Необхідно підкреслити, що цілком однаковий характер заповнень у головному приміщенні та в прибудові і особливо знахідка в останній фрагментів кіліка, виявленого на підлозі головного приміщення, свідчать про синхронність цих об'єктів (в усякому разі в останньому періоді їх існування). Отже, виключена можливість трактування апсидальної прибудови як залишків напівземлянки більш раннього часу. Враховуючи все це, а також невеликі розміри прибудови в плані і значну кількість заглиблень для посудин, можна інтерпретувати її як господарську комору.

Таким чином, у цілому комплекс являв собою житлове приміщення з вогнищем і комору для зберігання продуктів. Відсутність будь-яких слідів господарської діяльності (вогнищ, ям) на рівні дениної поверхні біля напівземлянки та наявність пристроїв всередині її дає підстави припускати, що господарська територія обмежувалась тут тільки самим житлом, причому виробнича діяльність його власника проходила як за межами житла, так і прилеглої до нього території. Судячи з інвентаря, це був рядовий мешканець міста, очевидно, вільний, але змушений продавати свою працю (в супровідному матеріалі відсутні будь-які предмети, типові для майстерень ремісників, знаряддя для рибальства або сільського господарства). Відносна бідність інвентаря не дає підстав бачити в господарі будинку також торговця.

В зв'язку з наявністю на підлозі житлової камери прошарку морської трави при відсутності так званих лежанок можна припускати, що мешканці цього будинку спали просто на долівці. При розмірах камери $3,1 \times 1,75$ м, величині спального місця порядку $0,5-0,7 \times 1,7$ м (за винятком місця біля вогнища) *, на підлозі земляники одночасно могло розміщуватись не більше як 4—5 чоловік.

Знайдений тут речовий матеріал датується першою половиною — третьою чвертю VI ст. до н. е. Дата найбільш пізніх знахідок з непорушеної частини заповнення — остання чверть VI ст. до н. е. Це дає змогу вважати, що напівземлянка припинила своє існування не раніше середини і не пізніше останньої чверті VI ст. до н. е. Враховуючи відносну недовгочасність споруд подібного роду (10—20 років) і знахідку кіліка III чверті VI ст. до н. е. **, найбільш імовірним часом існування напівземлянки є рубіж третьої — останньої чверті VI ст. до н. е. Роз-

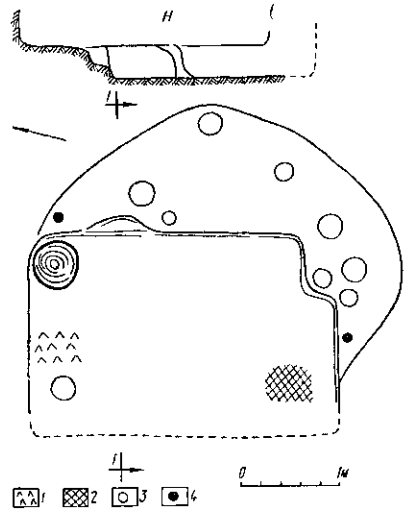

Рис. 4. План і розріз напівземлянки № 5:

1 — залишки поду печі; 2 — вогнище; 3 — господарська яма; 4 — яма для stove.

* У такому невеликому за розмірами приміщенні навряд чи могли функціонувати одночасно і вогнище і піч. Мабуть ці пристрої належать до різних періодів, зокрема вогнище — до першого (до пожежі в напівземлянці).

** Решта матеріалу не має такого вузького й чіткого датування і, крім того, належить здебільшого до заповнення.

давлений *in situ* керамічний комплекс свідчить про те, що функціонування будинку припинилось несподівано для його власника.

В тому ж ряду за 15 м від напівземлянки № 5 було відкрито круглу в плані землянку № 6 (рис. 6). Її діаметр становить 3,90 м. Висота стін місцями збереглася до рівня давнього гумусу і сягає 1,50 м. Стіни вертикальні, слідів обмазки або побілки не мають. Вхід не виявлено. У східну і західну стіни врізано невеликі ніші (рис. 7). В одній з них (ширина — 0,50 м, висота — 0,60 м, глибина — 0,30 м) на 0,10 м нижче підлоги були знайдені невелика самоська амфора, великий фрагмент

Рис. 5. Чорнофігурний кілік з напівземлянки № 5.

розмальованої амфори з білим покриттям (I половина VI ст. до н. е.) і намотка, зроблена з стінки чорнофігурної посудини II половини VI ст. до н. е.

Добре простежувались чотири шари глинистої обмазки підлоги різних відтінків, на поверхні останньої були перегнилі органічні залишки, в тому числі риб'ячі кістки і луска, а також попіл й пісок. У долівці біля стін виявлено п'ять круглих ямок. Частина з них, можливо, мала конструктивне призначення — для встановлення дерев'яних стовпів.

До південної стіни прилягала чотирикутна в плані глинобитна площадка розмірами 1,10×0,75 м, висотою (від рівня підлоги) 0,35 м. Поруч з нею була кругла ямка діаметром 0,50 м, глибиною 0,30 м невідомого призначення (рис. 8).

Враховуючи малу довжину площадки, слід виключити її використання як лежанки. Подібного типу площадки було виявлено в напівземлянках на Березані й в передмісті Ольвії⁵. В першому випадку припускалось їх використання для встановлення переносних жаровень або влаштування вогнища⁶. В другому випадку було висловлено думку про її культове призначення⁷. Необхідно відзначити, що думці про використання цих площадок для вогнищ суперечить відсутність на них будь-яких слідів випалювання. Недосить обґрунтоване і друге припущення.

⁵ Ланін В. В. Дослідження на о. Березані в 1969 р.— АДУ в 1969 р., вип. 4. К., 1972, с. 158. (Далі — Ланін В. В. Дослідження...); Козуб Ю. И. Раскопки на территории некрополя Ольвии.— АИУ в 1967 г., вып. 2, К., 1968, с. 137; Козуб Ю. И. Раскопки западной окрестности Ольвии.— АИУ в 1968 г., вып. 3. К., 1971, с. 172.

⁶ Ланін В. В. Дослідження..., с. 158.

⁷ Козуб Ю. И. Древнейшее святилище Ольвии.— Ольвия. К., 1975, с. 141 і далі.

Так, їх розміри часто досить значні порівняно з площею напівземлянок, а домашні вівтарі в будинках ольвіополітів були дуже невеликі навіть в період розквіту. Тому більш імовірно, що подібні площадки в більшості мали якесь інше побутове призначення.

В центрі напівземлянки були покладені одна на одну дві необроблені полігональні кам'яні плити. Верхня має кругле заглиблення, очевидно, для підпільного стовпа перекриття діаметром 0,07 м.

Під час розкопок у нижніх шарах зольноглинистого заповнення, крихкого, з великою кількістю черепашок мідій, кісток тварин і риб та при зачищенні підлоги було знайдено дрібні уламки самоського амфориска. Аналогічний амфориск II половини VI ст. до н. е. виявлено на Родосі⁸. З інших знахідок слід відзначити фрагменти родосько-іонійської тарілки III чверті VI ст. до н. е., уламки клазоменської амфори, іонійського світильника, чорнофігурного посуду і остракони, зроблені з чорнофігурної та сіроглиняної кераміки (рис. 9, 10). На одному з них є граффіті — присвятний напис Деметрі від Фаподікоса.

Таким чином, датування найпізніших речей серед супровідного матеріалу не виходить за межі другої половини — третьої чверті VI ст. до н. е. Можна припускати, що ця будівля припинила своє існування не раніше третьої чверті і не пізніше кінця VI ст. до н. е. З цим добре узгоджується і датування матеріалів в одній з ніш, знайденого, як слід вважати, *in situ*. Отже, найбільш імовірним часом існування напівземлянки є середина — III чверть VI ст. до н. е.

За числом спальних місць у напівземлянці навряд чи могло жити більш як 4—5 дорослих людей (при найбільш економному розміщенні — вздовж стін). Слід відзначити, що хоч залишків печі або вогнища не виявлено, проте, за складом супровідного матеріалу, житлове призначення будівлі не викликає сумнівів. Для опалення та приготування їжі могли використовуватися жаровні. Житло засипане не раптово — перед його залишенням всі більш-менш цінні предмети було винесено (в ніші наявні тільки речі, що вийшли з ужитку).

Напівземлянка № 15, розміщена в 1-му ряду, має розміри 3,50 × 3,10 м при висоті стін 1,10 м, які збереглися до рівня давнього гумусу лише в північно-західній частині. Форма прямокутна в плані, кути заокруглені. Вхід не виявлено (рис. 11).

Зафіксовано три глиняні обмазки підлоги, на верхній лежав товстий шар зотлілих водоростей. Після зняття двох обмазок у південній частині напівземлянки було виявлено чотири ямки діаметром 0,05—0,07 м, глибиною 0,20—0,25 м. Вони розташовані попарно в північно-східному кутку землянки на відстані близько 0,2 м від північної і 0,3 м від східної стінок; відстані між ямками: 0,5 (з—с) × 0,7 (п—п) м. Виходячи з їх розмірів і розміщення в плані можна припустити, що в них були вкопані стояки для влаштування стола (рис. 12).

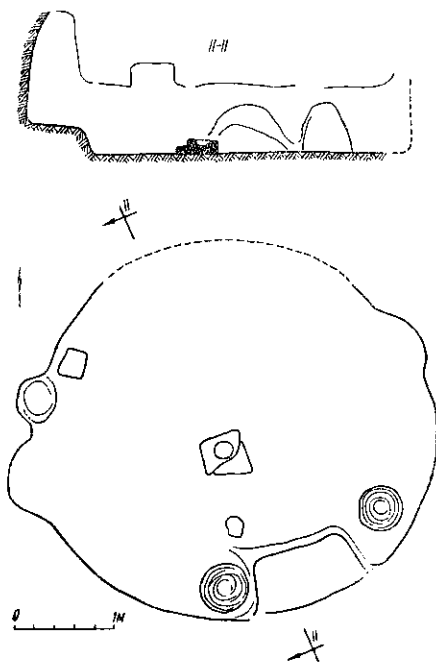

Рис. 6. План і розріз землянки № 6.

⁸ Walter-Karydi E. Samiche Gefasse des 6. V. Chr. Bohn, 1973, taff. 71, 552.

Рис. 7. Землянка № 6.

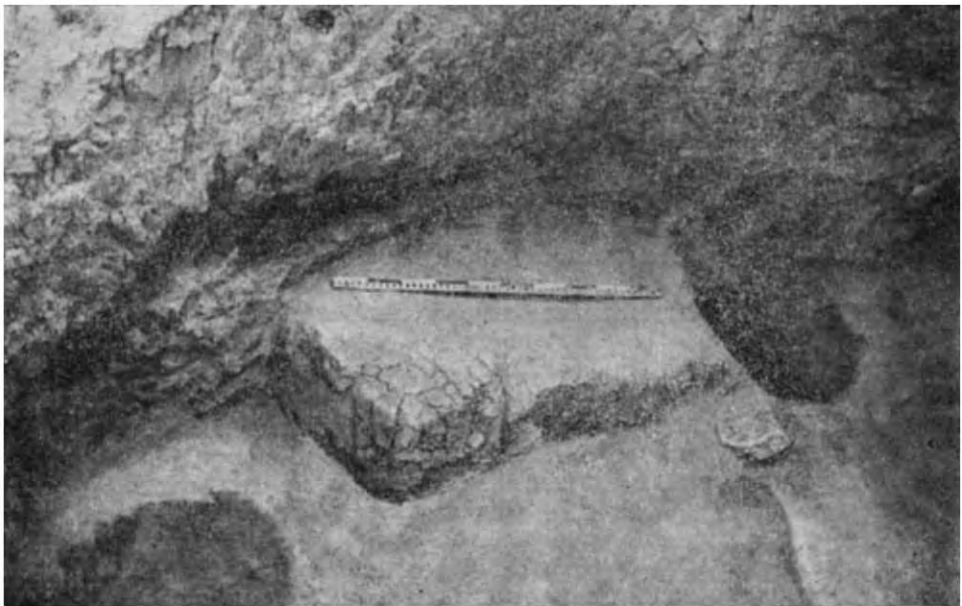

Рис. 8. Глинобитна площадка.

Невеликі заглиблення господарського призначення простежені біля західної стіни. В одному з них лежали фрагментований сіроглиняний глек з кулястим тулубом на кільцевому піддоні (рис. 13) і уламки амфор з широкими смугами. Вздовж східної стіни в підлозі вирито прямокутне в плані заглиблення завдовжки 3 м, шириною 0,80 м, глибиною 0,30 м. В його північній частині розміщувалася піч. Знайдені шматочки печини, уламки амфор VI ст. до н. е. і дрібні камінці, якими вкривали

Рис. 9. Уламки кераміки з землянки № 6.

площадку для вогнища, вказують, що тут, очевидно, був черинь її. Поряд з цими залишками в заглибленні лежала верхня частина кам'яної зернотерки овальної форми. Заповнення напівземлянки було порушене різними вторгненнями класичного та елліністичного періодів. Речовий матеріал невиразний і змішаний. При зачищенні підлог також не виявлено жодних знахідок, за винятком фрагмента свинцевої пластинки з рельєфним зображенням лебедя і лева та уламків стінок ліпної посудини.

В останньому періоді свого існування напівземлянка використовувалася, видно, як господарське приміщення для зберігання щебінки.

Таким чином, протягом другої половини VI ст. до н. е. простежуються три будівельних періоди, причому після першого були внесені зміни

і в конструкцію напівземлянки — підпірні стовпи знято і засипано. Заглиблення з піччю функціонувало протягом усього існування житла.

При розрахунку кількості спальних місць у напівземлянці в першому періоді в ній могло розміщуватись один-два чоловіки, в другому — чотири-п'ять. На відміну від описаних вище будівель, тут не було знайдено *in situ* точно датованих предметів, що ускладнює її датування в межах вузкого періоду, ніж II половина VI ст. до н. е.

Слід відзначити, що ця напівземлянка входить до комплексу однотипних структур, розташованих в єдиній планувальній мережі вздовж

Рис. 10. Вотивні предмети з землянки № 6.

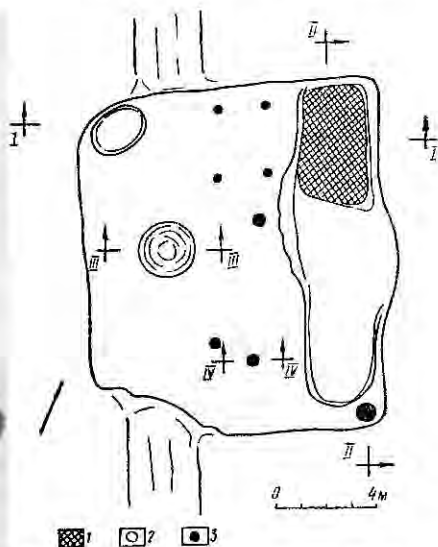

Рис. 11. План напівземлянки № 15:
1 — вогнище; 2 — господарська яма; 3 — яма для стовпа.

Головної поздовжньої вулиці. Більше того, тут між окремими структурами простежено заглиблення, подібні до рівчаків, що з'єднують їх. Судячи з неоднорідності заповнення, ці рівчаки і напівземлянки припинили своє існування не в один і той же час. Відсутність у землянках будь-яких слідів продовження рівчаків свідчить на користь того, що вони були зроблені або до будівництва напівземлянок і потім ними прорізані, або одночасно. Пояснити їх призначення поки що не можна (рис. 14).

Серед описаних вище споруд тільки одна мала в своєму складі господарську комору. В інших цього не виявлено. Проте подібні прибудови, що є на більшості пам'яток паралельно з житлами⁹, очевидно, були необхідною складовою частиною комплексу житла. Можна навести аналогічний приклад і на даній ділянці. Так, поряд з напівземлянкою № 2 прямокутної форми*, розташованою на схід від Головної вулиці, було відкрито на відстані 1,20 м круглу в плані яму діаметром 1,50 м, глибиною 1,40 м, дещо розширену донизу. В ній зберігалися амфори, одна з яких була вкопана в дно ями і притулена шийкою до стінки. У східній частині на дні лежали шість роздавлених *in situ* амфор. Чотири з них — хіоські VI ст. до н. е., центр виробництва інших невідомий. Тут також було виявлено уламки чорнофігурної посудини середини VI ст. до н. е. із сценою боротьби Геракла з немейським левом, фрагментований хіоський кубок і уламки самоських посудин середи-

⁹ Лапін В. В. Дослідження..., с. 158; Русяєва А. С. Разведки и раскопки поселения близ Ольвии.— АИУ в 1968 г., вып. 3. К., 1971, с. 182—183; Русяєва А. С. Розкопки Бейкушського поселення.— АДУ в 1969 р., вип. 4. К., 1972, с. 174—176.

* Напівземлянка № 2 збереглася дуже фрагментарно.

ни — III чверті VI ст. до н. е.¹⁰. Усе це дає змогу датувати яму-комору III чвертю VI ст. до н. е.

Розглянуті споруди являють собою найтиповіші комплекси, що добре збереглися.

Інші напівземлянки за матеріалом, формою, конструкцією та розмірами аналогічні описаним вище. Однак вони дійшли до нашого часу значно більш зруйновані (висота стін — до 0,20—0,40 м, порушення підлог тощо) або фрагментовані (окремі частини, найчастіше кути при-

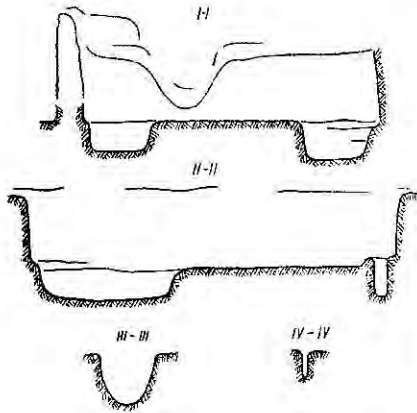

Рис. 12. Розрізи напівземлянки № 15.

Рис. 13. Сіроглиняний глечик з напівземлянки № 15.

міщень, звичайно, можна відновити, а також визначити тільки їх загальні розміри і тип). Вони становлять інтерес лише в окремих деталях, оскільки за типами і супровідним матеріалом аналогічні розглянутим вище.

У зв'язку з цим слід підбити деякі підсумки з врахуванням даних по всіх розкопаних землянкових спорудах. Як уже говорилося, досліджені напівземлянки належать до двох основних планувальних типів — прямокутного і круглого з перевагою першого. Кожний з них має два підтипи: прямокутний — з чітко вирізаними кутами і закругленими; круглий — правильне коло і овал. Усі ці форми жител (землянкові і напівземлянкові) тією чи іншою мірою з незначними відхиленнями відкрито на Березані¹¹ і Бейкушському поселенні¹². Найбільш поширеним

¹⁰ Аналогії: Сидорова Н. А. Архаическая керамика..., с. 121.

¹¹ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, с. 94—97; Лапин В. В. Исследования древнегреческого поселения на о. Березани.— АИУ в 1967 г., вып. 2. К., 1968, с. 153—154. (Далі — Лапин В. В. Исследования...); Лапин В. В. Дослідження..., с. 157—158; Лапин В. В. Проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации.— 150 лет ОАМ. К., с. 101. (Далі — Лапин В. В. Проблемы генезиса...); Копейкина Л. В. Северо-западный участок Березанского поселения.— Тезисы «НОСА». К., 1975, с. 95; Копейкина Л. В. Новые данные об облике Ольвии и Березани в архаический период.— СА, 1975, № 2, с. 188; Копейкина Л. В. Северо-западный участок Березанского поселения.— АО за 1973 г. М., 1974, с. 290.

¹² Русяева А. С. Разведка в районе Березанского лимана.— АИУ в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, с. 142; Русяева А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии.— АИУ в 1967 г., вып. 2. К., 1968, с. 146—150; Русяева А. С. Разведки и раскопки поселе-

типом є прямокутні напівземлянки з закругленими кутами. Слід відзначити, що ця форма переважала на Широкобалківському, Березанському і Бейкушському поселеннях, де відкрито порівняно багато землянкових жител і, отже, є змога провести відповідні порівняння. Майже прямокутна в плані, з дещо закругленими кутами напівземлянка виявлена на поселенні Вікторівка I¹³. У дальшому на пам'ятках кінця VI—

Рис. 14. Загальний вигляд напівземлянкових структур вздовж вулиці.

IV ст. до н. е. також переважає прямокутна форма заглибленого в землю житла, що відзначається стараннішим улаштуванням, як це простежується в ольвійському передмісті¹⁴, а також на античних поселеннях, розташованих на захід від Ольвії в районі Дністровського лиману (Ніконій, поселення на території м. Одеси, Надлиманське та ін.), де у первісний період заселення існував той самий тип житла¹⁵.

Інші форми жител в Ольвії є рідшими, ніж на Березані та поселеннях Березанського лиману. Круглі напівземлянки відкрито поблизу Зевсова кургану, на ділянці АГД і в Центральному кварталі, овальні

ний близ Ольвии, с. 182—184; *Русяева А. С.* Розкопки Бейкушського поселення, с. 174—177.

¹³ *Капошина С. И.* Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья.— МИА, 1956, № 50, с. 241.

¹⁴ *Козуб Ю. И.* Раскопки территории некрополя Ольвии в 1965—1966 гг.— АИУ в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, с. 12—129; *Козуб Ю. И.* Раскопки на территории некрополя Ольвии, с. 135—137; *Козуб Ю. И.* Раскопки западной окрестности Ольвии, с. 172—173; *Козуб Ю. И.* Розкопки західної околиці Ольвії.— АДУ в 1969 р., вып. 4. К., 1972, с. 167—168; *Козуб Ю. И.* Раскопки ольвийского некрополя.— АО за 1972 г. М., 1973, с. 290; *Козуб Ю. И.* Раскопки некрополя Ольвии.— АО за 1973 г. М., 1974, с. 287; *Козуб Ю. И.* Раскопки предместья и некрополя Ольвии.— АО за 1974 г. М., 1975, с. 295—296; *Козуб Ю. И.* Историческая топография некрополя Ольвии.— Тезисы «150 лет ОАМ». К., 1975, с. 124; *Козуб Ю. И.* Предместье Ольвии.— Тезисы. «Египет». Ереван, 1976, с. 196.

¹⁵ *Загинайло А. Г., Черняков И. Т., Субботин Л. В.* Исследования древнего Никония.— АО за 1972 г. М., 1973, с. 281; *Секерская Н. М.* Раскопки в юго-западной части Никония.— Тезисы «150 лет ОАМ». Одесса, 1975, с. 112; *Диамант Э. И.* Раскопки поселений античного времени на побережье Одесского залива V—III вв. до н. э. Тезисы «150 лет ОАМ», с. 118—119; *Дзис-Райко Г. А., Охотников С. Б.* Раскопки городища и поселения на Днестровском лимане.— АО за 1973 г. М., 1974, с. 269.

і з апсидоподібним виступом — поки що тільки на ділянці АГД. Найближчі паралелі житлам круглої форми є на Широкобалківському, Березанському, Бейкушському, Каборгинському поселеннях, овальної форми і з апсидоподібним виступом — на Березанському та Бейкушському¹⁶.

В хронологічному відношенні всі форми ольвійських напівземлянок виразно не відокремлюються одна від одної, вони співіснують. Немає ніяких даних для твердження, що раніше з'явився один тип житла, а потім він з якихось причин змінився на другий, як це вважає В. В. Лалін. Наприклад, приміщення круглої форми на о. Березань він відносить до найбільш раннього типу житла греків у Північному Причорномор'ї. Найближчі аналогії їм В. В. Лалін знаходить у неолітичних культурах Балканської Греції та в егейській культурі¹⁷. Такі хронологічно віддалені паралелі аж ніяк не вказують на спадковість розвитку цього типу жител у Північному Причорномор'ї, зокрема в районі Буго-Дністровського регіону, де нині досліджено велику кількість поселень VI—V ст. до н. е. з притаманним для них землянковим будівництвом. Такий підхід до пошуку аналогій порушує правильність наукового розв'язання цієї проблеми.

Ще раз необхідно підкреслити, що будь-якої закономірності в появі тих чи інших планувальних типів не простежується — еволюційний зв'язок між прямокутними і круглими у плані структурами виключається.

Коли функціонування напівземлянок припинялося, вони найчастіше засипалися штучно, на користь чого свідчить характер ґрунту дуже щільний, жовтоглинистий, відносно однорідний шар з невеликою кількістю дрібних уламків кераміки. Отже, розриву в спадковості будівництва на даній ділянці не було.

Площа жител різна: від 6 до 14 м². Такі розміри мають і напівземлянки на інших античних поселеннях від Побужжя до Подністров'я за винятком деяких, де площа перевищує зазначену*.

Стіни, вирізані в лесі, вертикальні, обмазки не мають. Чим докладалися стіни напівземлянок у наземній частині, простежити вдалося лише в кількох випадках. Це, а також аналогії з широкобалківськими, березанськими, бейкушськими і вікторівськими житлами, дають підстави припустити, що наземні частини стін робилися з дрібного бутового каміння, укладеного на глині, сирцевої цегли або плоту, обмазаного глиною¹⁸.

Підлога глинобитна, часто вкрита шаром водоростей. Землянки звичайно на 0,60—1,20 м заглиблені в материк, більша глибина — 1,40—1,60 м зафіксована тільки в трьох випадках. Іноді наявні спеціально вирізані в материк східчасті входи. Інколи на приступки укладалася вапнякова плита. Входи орієнтовані часто на схід або захід, рідше — на південь. В одному випадку це був невеликий виступ у стіні з трьома

¹⁶ Рабичкин Б. М. Поселение у Широкой Балки.— КСИИМК, 1951, вып. 40, с. 114; Лалин В. В. Проблемы генезиса..., с. 101. Лалин В. В. Исследования..., с. 151—153; Русяева А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии, с. 182—183; Русяева А. С. Раскопки Бейкушского поселения, с. 174—175; Отрешко В. М. Западный район ольвийской периферии в позднеархаическое время.— Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов конференции), ч. 2. К., 1973, с. 94.

¹⁷ Лалин В. В. Проблемы генезиса..., с. 101.

* На поселенні Вікторівка I напівземлянка має площу 17,5 м² (Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, с. 241). На Бейкушському поселенні площа овальної напівземлянки близько 20 м². (Русяева А. С. Раскопки Бейкушского поселения, с. 174).

¹⁸ Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, с. 242; Рабичкин Б. М. Поселение у Широкой Балки, с. 114—124; Лалин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья, с. 96; Лалин В. В. Исследование..., с. 152—154; Русяева А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии, с. 147.

земляними східнями. Подібного типу входи з незначними відмінностями відкрито на Березані і Бейкушському поселенні¹⁹.

В деяких випадках є врізані у стіни напівкруглі в плані ніші господарського призначення. Типова наявність вогнищ та іноді глинобитних площадок. Вогнища відкритого типу найчастіше влаштовувались безпосередньо на підлозі, інколи у спеціальних заглибленнях або на невеликих підвищеннях з глини, піску і дрібного каміння. Крім того, зафіксовані й пічки. Так, у напівземлянці № 20 відкрито невелику двокамерну піч; більша камера, очевидно, використовувалась для приготування їжі, а друга, куди, мабуть, вигортали жар,— для обігрівання приміщення. Велика камера влаштована на спеціально залишеному під час будівництва напівземлянки материковому виступі висотою 0,35 м біля північної стіни. Черинь складався з шару черепашок і морського піску, склепіння викладене з дрібного буту й обмазане глиною. Друга камера із стінками й черенем з дрібного каміння, обмазаного глиною, врізана в стіну напівземлянки. В момент відкриття вона повністю була забита попелом. Тільки в одному випадку є деякі підстави припускати, що вогнище розміщувалося ззовні землянки. Так, на захід від землянки № 24 на відстані 0,40 м безпосередньо на польовці було виявлено залишки череня від вогнища відкритого типу. Матеріал з нього датується VI ст. до н. е. Проте його невизначеність не дає змоги досить впевнено віднести це вогнище до часу існування житла.

Лежанки в напівземлянках відсутні. Характерною особливістю будівель є невеликі круглі або овальні в плані ямки різних розмірів (діаметр — 0,03—0,08 м, глибина — 0,10—0,50 м), вириті в підлозі. В деяких з них було знайдено кістки тварин і риб, нижні частини викопаних амфор та інших посудин. Більшість їх мала господарське призначення, решта — очевидно, конструктивне. Так, у двох напівземлянках чотири ямки розміщувались попарно одна навпроти одної, що може свідчити про використання їх для спеціальних підвищень, де готувалась їжа, тощо. У стінах більшості приміщень були невеликі господарські ніші.

Розбивка в плані (чіткість прямокутника або круга) і якість будівельних робіт (по вирізуванню структури і обмазуванню підлог) — на високому рівні виконання. За винятком двох випадків, коли було виявлено базу підпірного стовпа в круглій напівземлянці і дві ямки від стовпів діаметром 0,10 м, розміщених уздовж однієї з стін прямокутної напівземлянки, будь-яких залишків від конструкції наземних частин не простежено. Слід відзначити одну цікаву деталь — у деяких структурах є два рівні підлог з прошарком між ними завтовшки 0,05—0,07 м, що складається з попелу, золи, вугілля тощо. Найімовірніше, це пов'язано не стільки з наслідками пожеж, скільки зі спеціальним влаштуванням золистого прошарку для захисту від гризунів.

Є деякі підстави для реконструкції об'ємів землянкових структур. Найважливіший момент — це визначення типу даху. Відносно невелика глибина (0,70—1,60 м), при якій в разі горизонтального перекриття людина не має можливості випростатись на весь зріст, а також характер входів — їх крутий кут підйому при врізуванні сходового марша в материкову стінку або, тим більше, при відсутності останнього (коли вихід був на рівні денної поверхні) — виключають можливість спорудження горизонтальних плоских покрівель. Звідси при круглому плані — дах конічної форми, а при прямокутному — звичайної — одно- або двосхилої. Тоді виникає питання про кількість схилів — один чи два. Для односхилого варіанта властива потреба у відносно високій наземній стіні з одної поздовжньої сторони камери. Однак у ході розкопок

¹⁹ *Липин В. В.* Исследования..., с. 153—154; *Руслева А. С.* Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии, с. 146—147.

не зафіксовано будь-яких даних на користь цього — розвалів сирцю чи слідів глиняного масиву вздовж однієї з сторін будівлі (в тих випадках, коли збереженість пам'ятки давала змогу простежити подібні деталі) або в рівні денної поверхні, або в її заповненні. Тому найбільш імовірним є варіант влаштування над прямокутними структурами двосхилих покрівель, а також розміщення входів по одному з торців. Зрозуміло, при цьому не можна повністю виключати і односхилий дах.

Складніша справа з визначенням конструктивного рішення наземної частини напівземлянок. Відсутність по головних осях камер будь-яких слідів від опор гребеневого прогону вказує на два можливих варіанти: безрозпірний (з укладанням наслонних крокв по поздовжніх стінах і прогону, що спирається на торцеві стіни) та розпірний. В останньому випадку в зв'язку з появою значних розпірних зусиль спорудження наземних сирцевих стін малоімовірне. Відсутність в більшості випадків залишків розвалів сирцевих чи кам'яних кладок біля напівземлянок дає підстави вважати більш розповсюдженим другий варіант або взагалі припустити, що наземні частини виконувались цілком у дереві. Те, що в материку біля напівземлянок немає жодних слідів від встановлення крокв або упорного бруса, свідчить на користь легкої дерев'яної конструкції з очеретяним*, обмазаним глиною, покриттям. Природно, коли припинялось функціонування напівземлянки з таким переkritтям, усі дерев'яні частини старанно вибиралися**, що пояснює цілковиту відсутність залишків дерева або хоча б його слідів.

Про конкретне вирішення подібної дерев'яної конструкції нам нічого невідомо, можна тільки припускати, що в основі її по периметру напівземлянки була дерев'яна обв'язка, кут схилів, враховуючи забезпечення нормального переміщення в житлі міг в окремих випадках становити 40—50°. Зрозуміло, все це не виключає можливості значного розповсюдження в Ольвії напівземлянок з наземними сирцевими стінами.

Слід підкреслити, що за винятком двох-трьох випадків, коли поряд з напівземлянками було відкрито синхронні їм господарські ями, в Ольвії поки що не виявлено житлово-господарських комплексів, які склалися б з кількох камер або приміщення і кількох ям, як це мало місце на Березані чи на Бейкушському поселенні²⁰. Всі відкриті структури використовувалися в цілому як житлові. Є тільки один приклад, коли напівземлянка на одному з етапів свого існування могла призначатися для господарських цілей.

Так, у напівземлянці № 4, розміщеній біля Головної вулиці, простежується два будівельних періоди. У першому в підлозі приміщення було чотири великих заглиблення неясного призначення***, між якими вільного місця для житла не лишалося. В цьому рівні відсутнє вогнище, підлога не мала будь-яких ознак жилого характеру. В дальшому заглиблення були засипані чистою глиною і утрамбовані, долівка над ними

* В умовах вологого клімату в античний час (*Шнитников А. В. Изменчивость общей увлажненности материков северного полушария.— Зап. Географического общества СССР. Новая сер., т. 16. М.—Л., 1957, с. 337*) обладнання саманих покриттів у примітивних невеликих будівлях, що мають дах з відносно великим нахилом, було б недоцільним. Тим більше, що в той час обмілілий Бузький лиман, очевидно, мав плавневі зарості (*Шулик К. К. К палеогеографії Ольвіи.— Ольвія. К., 1975, с. 82, 83*), які являли собою ідеальний матеріал для очеретяних дахів.

** Дерево настільки цінувалося в античному світі, що при продажу будинків нерідко спеціально обумовлювалася вартість дерев'яних частин.

²⁰ *Липин В. В. Исследования...*, с. 153—154; *Русяева А. С. Розкопки Бейкушського поселення*, с. 174—177; *Русяева А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии*, с. 182—183.

*** Два круглих у плані заглиблення мали діаметр 0,55—0,70 м при глибині 0,65—0,55 м. Одне кортгоподібне, розмірами в плані 1,20×0,50 м, глибиною 0,70 м. Одне чіткої прямокутної форми: 1,60×1,10 м, глибина — 0,50 м.

старанно вирівняна і вистелена водоростями. Проте інтерпретація функції напівземлянки в першому періоді як господарської не є беззастережною. Цілком можливо, що згадані заглиблення виникли в результаті помилки під час будівництва.

Відсутність розвинених господарських комплексів на відміну від поселень периферії, очевидно, може пояснюватись, з одного боку, високою щільністю забудови в умовах формування міста, а з другого,— характером діяльності і майновим станом їх власників. Типовим було об'єднання в одному і тому ж приміщенні як жилих, так і господарських функцій, найбільш класичним прикладом чого є напівземлянка № 5 з господарською нішею. При цьому судячи з будови напівземлянок і складу супровідного матеріалу, немає будь-яких підстав припускати, що одній сім'ї належало кілька структур.

Як уже відзначалося, після припинення функціонування напівземлянки засипалися штучно. Тільки в трьох випадках збереглися зольно-сміттєві шари безпосередньо на підлозі або в її заглибленнях. Внаслідок цього речовий матеріал здебільшого порівняно бідний і невразний. Він складається в основному з дрібних уламків амфор архаїчних типів з характерними для VI ст. до н. е. формами ніжок і вінець. На багатьох вінцях, ручках і стінках є широкі, або вузькі смуги, нанесені червоним і темно-коричневим лаком. Трапляються і уламки амфор з білим покриттям і розписом, датовані першою половиною VI ст. до н. е.²¹

Поряд з цим є також фрагменти кераміки родосько-іонійської, самоської, клазоменської, хіоської, корінфської, чорнофігурної аттичної, простої іонійської, прикрашеної смугами лаку, яка не виходить за межі VI ст. до н. е. Порівняно багато фрагментів (рідше — цілих посудин) з сірої глини. Серед них переважають чашки на кільцевому піддоні з вінцями, загнутими всередину, тонкостінні кулясті глечики і ойнохойї на кільцевому піддоні з плоскою або двоствольною овально вигнутою ручкою.

Нечисленні уламки ліпного посуду дуже подрібнені і невразні. Виділяються фрагменти банкоподібних посудин з наліпним валиком нижче краю, по якому зроблено заціпи. Аналогічні посудини було знайдено на Бейкушському і Каборгинському поселеннях. За К. К. Марченком, ця кераміка датується I половиною — серединою VI ст. до н. е.²²

В досліджених напівземлянках знайдено монети — стрілки, дельфінчики, металеві й кістяні вироби, а також значну кількість остраконів, виготовлених з стінок амфор та інших посудин. На деяких з них є графіті у вигляді окремих літер, слів, рисунків. Аналогічні остракони відомі на Бейкушському поселенні²³. Однак ольвійські на відміну від бейкушських не зв'язані з культом Ахілла, оскільки на жодному з них немає його імені. Скоріше за все, вони мали відношення до землеробської магії, про що свідчить присвята Деметрі і магічний рисунок на остраконі з круглої напівземлянки № 6. Крім того, в засипці деяких напівземлянок було також знайдено фрагментовані теракотові фігурки Деметри, яка сидить на троні.

Закінчуючи розгляд ранніх шарів на ділянці АГД, необхідно відзначити, що напівземлянки виникають тут не пізніше нижнього горизонту Головної поздовжньої вулиці і являють собою найбільш ранні будівельні залишки на даній ділянці. Ніяких архаїчних підвалів ні тут (як це помилково пише Л. В. Копейкіна), ні в районі Центрального кварталу не виявлено. Вони з'являються в масовій кількості лише в V ст. до н. е. А існування їх у районі адміністративного комплексу, де

²¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, табл. 1, 2.

²² Марченко К. К. Фракийцы на территории Нижнего Побужья во второй половине VII—I вв. до н. э.— ВДИ, 1974, № 2, с. 153.

²³ Русяева А. С. Культовые предметы з поселения Бейкуш поблизу о-ва Березани.— Археология, 1971, вып. 2, с. 22—28.

вела роботи Л. В. Копейкіна, в разі правильного датування, слід розглядати як виняток. Це стосується і висновку Л. В. Копейкіної про те, що масове наземне кам'яне будівництво починається з середини VI ст. до н. е.²⁴. Як було показано вище, початок його в Ольвії припадає на V ст. до н. е.

Всі напівземлянкові житла ділянки АГД хронологічно поділяються на дві групи: середини VI ст. до н. е. (всього три об'єкти) і другої половини VI — початку V ст. до н. е. Нечисленність більш ранніх напівземлянок не дає змоги роботи якісь узагальнення. Що ж до об'єктів другої хронологічної групи, то у розміщенні цих структур простежується певна закономірність, особливо в ряду, розташованому вздовж вулиці. При цьому будь-які двокамерні чи більші структури відсутні, кожна напівземлянка належала окремії сім'ї. Необхідно відзначити, що в усіх випадках розміщення напівземлянок в ряду, старанний стратиграфічний аналіз, а також можлива реконструкція перекриттів показували їх різночасність, тобто неможливість співіснування*. Все це приводить до висновку, що з самого початку будівництво тут регламентувалося.

Характер розташування напівземлянок другої хронологічної групи свідчить про те, що вони будувалися з урахуванням наявності Головної вулиці. Отже, остання виникла або одночасно з ними, або ще раніше — під час спорудження напівземлянок середини VI ст. до н. е. Факт регламентації забудови житлового кварталу вказує на існування вже в другій половині VI ст. до н. е. відповідної міської магістратури — астиномів.

У зв'язку з цим виникає питання про типовість поширення грецьких напівземлянок на території міста в цілому.

Вперше заглиблення в материк, інтерпретовані як землянки або напівземлянки, було виявлено в 40-х роках у районі спочатку Зевсова кургану і ділянки АГД²⁵, а потім — ольвійського теменосу і на південний захід від агори біля Головної поздовжньої вулиці²⁶. Пізніше подібні структури було розкрито на північ від теменосу²⁷, згодом поблизу

²⁴ Копейкіна Л. В. Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период, с. 195—196.

* Не було виявлено багатокамерних напівземлянок на території передмістя, за винятком так званого святилища, що являє собою особливий випадок. Єдиний приклад, який Ю. І. Козуб вважає за можливе розглядати як двокамерну структуру (Козуб Ю. І. Раскопки на территории некрополя Ольвии, с. 136, 1^а), навряд чи належить до цього типу: складна ламана конфігурація плану дуже утруднює влаштування перекриття, а крім того наявний значний (0,5 м) перепад рівнів підлог. Багатокамерний землянковий комплекс, за твердженням В. В. Лапіна, розкритий ним на Березані (Лапін В. В. Дослідження..., с. 168). Автор, проте, не подав досить переконливої документації та аргументації, яка б підтверджувала синхронність усіх елементів цієї структури, а, отже, і його припущення про існування еволюційного ряду від однокамерних до багатокамерних напівземлянок з кінцевим підсумком — формуванням типів наземного античного північнопричорноморського житлового будинку (Лапін В. В. Проблемы генезиса, с. 100—102). Цьому припущенню суперечить і те, що північнопричорноморський будинок у своїх головних рисах успадкував загальноантичні типи, основні принципи побудови яких склалися набагато раніше. Інакше кажучи, в даному разі щодо землянкових жител може йти мова не про еволюцію, а про залозичення.

²⁵ Славин Л. М. Ольвия как город в VI—I вв. до н. э.—СА, 1958, т. 28, с. 279—280. В дальшому, при публікації матеріалів розкопок ділянки АГД (Славин Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста.—АП, УРСР, т. 11. К., 1962, с. 3—11), автор, на жаль, зовсім не приділив уваги напівземлянковим структурам.

²⁶ Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса.—Ольвия. Теменос и агора.—М.—Л., 1964, с. 33, рис. 4; с. 116, рис. 72; Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья, с. 154; Славин Л. М. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.).—Ольвия. Теменос и агора. М.—Л., 1964, с. 213, 214, рис. 19. Тут заглиблення прямокутної форми, вирізане в материк, неправильно трактувалося Л. М. Славіним як підвальне приміщення.

²⁷ Брашинский И. Б. Раскопки в районе теменоса Ольвии в 1960—1962 гг.—КСИА АН СССР, 1965, № 103, с. 94—95.

будинку суду²⁸, а також у західній половині Центрального кварталу²⁹, інакше кажучи, практично майже скрізь, де розкопки проводились до материка. Всі вони в тій чи іншій мірі аналогічні структурам ділянки АГД — невеликих розмірів, однокамерні, прямокутні, рідше круглі в плані. Щодо часу в основному належать до другої хронологічної групи. Таким чином, зараз цілком очевидно, що центральна частина Верхнього міста, принаймні в другій половині VI ст. до н. е., була забудована напівземлянковими та землянковими житлами, які групувалися в районі теменосу і агори, які виникли в другій половині VI ст. до н. е.³⁰ Ці структури практично на всій зазначеній території мають близьку орієнтацію, що відповідає вуличній сітці наступного часу і підтверджує наявність певної регламентації в масштабі міста.

В цілому територія, в різних місцях якої зафіксовані в натурі залишки землянкових жител, за винятком теменосу і агори, становить приблизно 8,7 га. Питання про можливі межі міста архаїчного часу не нове — його торкався ще Б. В. Фармаковський, в тій чи іншій мірі порушували й дослідники Ольвії наступного покоління. Розглядає це питання і Л. В. Копейкіна в одній з недавніх своїх статей. В ній автор, з урахуванням даних розкопок останніх років та матеріалів Б. В. Фармаковського, робить спробу намітити межі Ольвії на початку і кінці VI ст. до н. е.³¹ Л. В. Копейкіна висловлює припущення, що вже в першій половині VI ст. до н. е. на території Нижнього міста могло існувати «поселення», а у Верхньому місті в цей час була заселена південна частина плато. В другій половині сторіччя міська забудова сягає на півночі розкопів А і Д, а на заході — лінії пізніших оборонних стін³².

Нові матеріали дають змогу запропонувати дещо іншу схему. По-перше, в нас немає достатніх даних для того, щоб припускати існування «поселення» на території Нижнього міста в першій половині VI ст. до н. е. Проти цього, крім загальних міркувань, викладених нами раніше³³, свідчить також відсутність будь-яких залишків архаїчного шару в шурфах, доведених до поверхні новочорноморської тераси на розкопі НГЦ і при роботах у затопленій частині Нижнього міста³⁴. А наявність кераміки першої половини VI ст. до н. е. в районі ділянки НГФ³⁵, власне в зоні Терасного міста, при відсутності закритих комплексів і будівельних залишків цього часу, ще нічого не дає для цього твердження. До того ж у Нижньому місті поки що не зафіксовано і шар другої половини VI ст. до н. е.

Враховуючи все це, а також те, що верхній шар новочорноморської тераси складається з піску, тут навряд чи в принципі могли будуватись землянкові житла. А саме вони є найбільш раннім масовим типом житлового будинку, як показали з цілковитою очевидністю результати розкопок останніх десяти років. Більше того, це знаходить підтвердження і в розкопках Б. В. Фармаковського у Верхньому місті, де багато ви-

²⁸ Копейкіна Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии.— Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 132.

²⁹ Лейпунская Н. А. Раскопки Центрального квартала Ольвии в 1974—1975 гг.— АО за 1976 г. М., 1977, с. 325, 326.

³⁰ Леви Е. И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960 гг.).— Ольвия. М.—Л., 1964, с. 13, 14; Леви Е. И. Материалы ольвийского теменоса (общая характеристика).— Ольвия. М.—Л., 1964, с. 164.

³¹ Копейкіна Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии, с. 132—142.

³² Там же, с. 140.

³³ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии. IV—II вв. до н. э. К., 1971, с. 137, 138.

³⁴ Крыжицкий С. Д. Отчеты о раскопках участка НГЦ в 1965 и 1966 гг.— НА ІА АН УРСР; Крыжицкий С. Д. Отчет о работе Ольвийской подводной экспедиции в 1973 г.— НА ІА АН УРСР.

³⁵ Леви Е. И. Терракотная архаическая головка, найденная в Ольвии.— СА, 1941, т. 7, с. 308, 316.

явлених у матеріку круглих і прямокутних заглиблень мали типові для землянок розміри.

Дослідження у районі північних воріт, цитаделі і на центральному підвищенні³⁶ в тих місцях, де розкопки доводились до материка, приводять до висновку, що наземному кам'яному будівництву передувало влаштування різного роду заглиблень і ям (рис. 15; 16). Підтверджують це і роботи на ділянці АГД та в районі Центрального кварталу

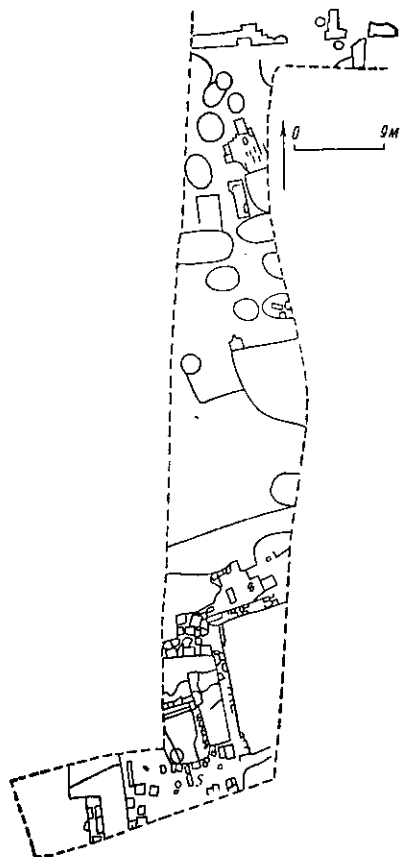

Рис. 15. План розкопу Б. В. Фармаковського у районі цитаделі.

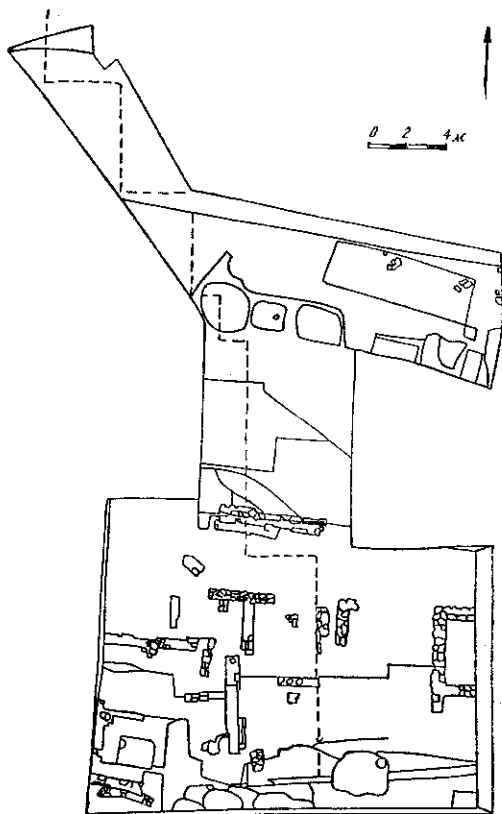

Рис. 16. План розкопу Б. В. Фармаковського на центральному підвищенні.

агори. Вони свідчать про перехід до масового наземного сирцево-кам'яного будівництва тільки на початку V ст. до н. е., що, звичайно, зовсім не виключає існування окремих кам'яниць у VI ст. до н. е.³⁷ Таким чином, якщо на території Нижнього міста і споруджувалися в цей час якісь наземні будівлі, то навряд чи вони мали масовий характер і найімовірніше були зв'язані з портом, що формувався. Повне освоєння території Нижнього міста і характер його забудови були обумовлені розвитком економіки в цілому, і зокрема бази будівельного виробництва.

Розвиток Верхнього міста проходив інакше. Тут справді, судячи з наявності досить великої кількості матеріалів першої половини VI ст. до н. е. з розкопів Б. В. Фармаковського і ділянки Е_в, забудова, оче-

³⁶ Фармаковский Б. В. Отчеты о раскопках в Ольвии.— ОАК за 1905—1908 гг. Спб., 1908—1912, с. 1—32; 1—45; 1—39; 47—59; 1—80.

³⁷ На думку Л. В. Копейкіної, до середини VI ст. до н. е. належить кілька будівель у районі будинку суду (Копейкина Л. В. Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период, с. 195).

видно, починається в першій половині VI ст. до н. е.³⁸. Однак не в другій, як це припускає Л. В. Копейкіна, а вже в середині VI ст. до н. е. освоюється в основному і північна частина верхнього міста. Так, зокрема, на ділянці АГД виявлено не тільки матеріал цього часу, а й залишки напівземлянок*.

Очевидно, до часу не пізніше другої половини VI ст. до н. е. слід віднести структури, відкриті в матеріку Б. В. Фармаковським під час розкопок міських воріт у 1907 р.³⁹, де було простежено два прямокутні заглиблення, з'єднані, як і на ділянці АГД, неглибоким рівчаком. Враховуючи характер виявленого тут раннього матеріалу, а також відносно близьке розташування ділянки АГД, освоєної ще в середині VI ст. до н. е., ця територія в другій половині століття певно вже була забудована. Цьому не суперечить і відкриття некрополя VI—V ст. до н. е. на ділянці И, оскільки останній розміщувався на окремих терасах на північній схід від ділянки АГД, а не на північ від неї. Поховань же VI—V ст. до н. е. на території розкопу міських воріт не знайдено. Отже, можна зробити такі висновки: факт повсюдного існування напівземлянок другої половини VI ст. до н. е., які стратиграфічно передували наземним будівлям, дає підстави вважати, що масове наземне кам'яне домобудівництво поширюється в Ольвії лише з початку V ст. до н. е. Розміщення напівземлянкових споруд у районі теменосу і співіснування з ним напівземлянок принаймні другої хронологічної групи, масовість даного типу житла, наявність елементів регламентації забудови — все це свідчить про грецький етнос їхніх власників.

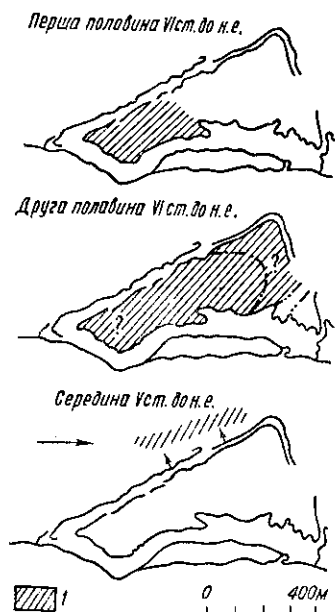

Рис. 17. Схема основних етапів поширення напівземлянкового будівництва. Північна межа зони поширення напівземлянок у I половині VI ст. до н. е. дана за Л. В. Копейкіною.

І та східного схилу Заячої балки в районі центральної частини міста (рис. 17). Тут під час розкопок Центрального кварталу за 20—30 м від ділянки оборонних стін, відкритих К. Е. Гриневичем, було зафіксовано залишки напівземлянок⁴⁰. При цьому слід підкреслити, що будь-яких залишків виробництва, синхронних напівземлянковому будівництву, на околиці міста поки що не виявлено. Виробництво, про яке пише Л. В. Копейкіна⁴¹, як це досить надійно перевірено за останні сім років робіт

³⁸ Копейкіна Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии, с. 140.

* При визначенні меж міста доцільно керуватись насамперед будівельними залишками, а не тільки зонами поширення керамічних матеріалів, як це робить Л. В. Копейкіна.

³⁹ Фармаковский Б. В. Отчеты о раскопках в Ольвии.— ОАК за 1907 г. Спб., 1910, с. 4, рис. 1; с. 6, рис. 3.

⁴⁰ Гриневич К. Э. К вопросу об экономике архаической Ольвии.— АР, М., 1963, с. 51—54; Лейпунская Н. А., Крапивина В. В. Раскопки центрального квартала в Ольвии.— АО за 1976 г. М., 1977, с. 325—326.

⁴¹ Копейкіна Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии, с. 140. Тут маються на увазі дані, одержані при дослідженні ділянки АГД (Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста.— АП УРСР, 1972, т. 11, с. 10, 11). Аналогічні залишки були відкриті і А. С. Русяєвою, причому стратиграфічні спос-

на ділянці АГД, належить уже до наступного етапу — початку V ст. до н. е., коли землянкове будівництво змінюється наземним. Саме до цього часу слід, очевидно, віднести початок диференціації забудови за виробничою ознакою. Характер розкритих структур і супровідний матеріал не дають також якихось підстав для висновку про існування в VI ст. до н. е. істотної соціально-економічної диференціації забудови*.

Необхідно ще раз підкреслити, що мова йде про масову щільну забудову, оскільки, як уже говорилося, не виключена можливість появи в цей період окремих наземних будівель портового або складського призначення на території Нижнього міста. У зв'язку з цим слід також торкнутись питання про так зване Ольвійське передмістя, де відкрито близько двох десятків напівземлянок в основних рисах ідентичних розглянутим вище. Ю. І. Козуб датує передмістя кінцем VI — першою половиною IV ст. до н. е.⁴² Проте, до кінця VI — першої половини V ст. до н. е. належить тільки «святинище»⁴³, а житлі напівземлянки і господарські комплекси датуються V ст. до н. е. і в основному серединою другої половини сторіччя⁴⁴. Таким чином, забудова цього району пов'язана з часом, коли в Ольвії повсюдно землянкові споруди змінюються наземними сирцево-кам'яними і коли місто, судячи з результатів робіт А. Н. Карасьова та К. Е. Гриневича, оточується оборонними стінами⁴⁵. Все це виключає можливість походження «...міста з окремих селищ, які виникли на прилиманних підвищеннях у VI ст. до н. е....»⁴⁶. Жителі передмістя з'явилися тоді, коли місто вже існувало. Вони були тими, кому з тих чи інших причин не вистачило місця в його межах. Не було передмістя частиною міста і під час свого існування в V ст. до н. е.⁴⁷.

Кінець VI — початок V ст. до н. е. є переломним в історії Ольвії — в першій половині V ст. відбувається перехід до масового наземного

тереження і аналіз супровідного матеріалу дають змогу уточнити надто широке датування Л. М. Славина, обмеживши його тільки V ст. до н. е.

* У зв'язку з цим слід сказати, що житлові наземні споруди середини — другої половини VI ст. до н. е., подібні до описаних Л. В. Копейкіною (*Копейкіна Л. В. Новые данные об облке Березани и Ольвии в архаического периода, с. 194—196*), ніде в Ольвії більше не виявлені, що свідчить про їх винятковість, і, отже, нежитлове призначення (це припускає і Л. В. Копейкіна). Крім того, викликає сумнів таке раннє їх датування, оскільки поруч, мало не впритул, розташовані напівземлянки і цього періоду (*Копейкіна Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии, с. 132—135*), які ніде більше не співіснують з наземним будівництвом, а матеріал із заповнення самої будівлі і виявлений біля її фундаментів належить до рубежу VI—V ст. до н. е. Непереконливе щодо датування також посилення Л. В. Копейкіною на полігональну техніку кладки (*Копейкіна Л. В. Новые данные об облке Березани и Ольвии в архаического периода, с. 194 і далі*). Кладка, відкрита Б. В. Фармаковським, на яку, зокрема, посилається дослідниця, була свого часу передатована А. Н. Карасьовим (*Карасев А. Н. Архитектура.— АГСП. М.— Л., 1955, с. 189, рис. 3*). Як показали розкопки ділянки АГД і Центрального кварталу в районі агори, масове кам'яне будівництво з'являється не раніше початку V ст. до н. е. До цього ж часу (або навіть пізнішого) слід відносити і кладки на ділянці АГД, датовані раніше Л. М. Славиним VI ст. до н. е. (*Славин Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста, с. 8, 9*). До даного періоду належить і одна з найбільш ранніх систем кладок — полігональна орфостатна.

⁴² Козуб Ю. И. Предместье Ольвии.— XIV международная конференция античников социалистических стран. Тезисы докладов. Ереван, 1976, с. 195, 196.

⁴³ Козуб Ю. И. Древнейшее святилище Ольвии, с. 139—163.

⁴⁴ Козуб Ю. И. Предместье Ольвии, с. 196; Козуб Ю. И. Раскопки территории некрополя Ольвии в 1965—1966 гг.—АИУ в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, с. 126—129; Козуб Ю. И. Раскопки на территории некрополя Ольвии.—АИУ в 1967 г., вып. 2. К., 1968, с. 135—138; Козуб Ю. И. Раскопки западной окрестности Ольвии.—АИУ в 1968 г., вып. 3. К., 1971, с. 172—173; Козуб Ю. И. Раскопки западной окрестности Ольвии.—АИУ в 1969 г., вып. 4. К., 1972, с. 167, 168.

⁴⁵ Карасев А. Н. Оборонительные сооружения Ольвии.—КСИИМК, 1948, вып. 22, 1948, с. 25 і далі; Гриневич К. Э. К вопросу об экономике архаической Ольвии.—АГ. М., 1963, с. 51—54.

⁴⁶ Козуб Ю. И. Предместье Ольвии, с. 196.

⁴⁷ Крыжицкий С. Д. Жилье ансамбли древней Ольвии, с. 137.

сирцево-кам'яного житлобудування*. Саме до цього часу — першої половини V ст. — належить і припинення життя на більшості поселень ольвійської хори⁴⁸. Ця обставина, а також характер комплексу матеріальної культури (в тому числі й жител) ідентичний у населення ольвійських напівземлянок і мешканців поселень, дає змогу припускати, що життя припинилось тут у зв'язку з відтоком населення в Ольвію і, можливо, частково на Березань. Надмір робочої сили створив сприятливі умови для розвитку таких трудовітких процесів, як кам'яне будівництво, а вільні території Нижнього міста — для розміщення нових мас жителів.

Непринятною є і схема А. Вонсович, яка, слідом за Ю. І. Козуб, помилково відносить передмістя до другої половини VI ст. до н. е. Крім того, А. Вонсович показує сліди залишків цього часу майже на всій частині Нижнього міста, яка збереглася, а також вважає, що територія архаїчного некрополя сягала у район північних воріт⁴⁹.

Якщо виходити з намічених меж, максимальна територія, зайнята в Ольвії жилими землянковими структурами, за винятком площі теменосу, агори і вулиць, на рубежі VI—V ст. до н. е.** могла становити близько 15 га, мінімальна — в межах зафіксованих у природі архаїчних залишків — приблизно 8,7 га. Це дає змогу з урахуванням щільності забудови і можливого числа жителів у кожній напівземлянці припустити ймовірну кількість населення. Щільність забудови одночасними структурами на ділянці АГД становить 35—45 м² на одну напівземлянку. Аналогічні показники і на ділянці Центрального кварталу. Це дає підстави припускати, що все центральне ядро Верхнього міста мало не меншу щільність. На периферії цього ядра вона могла зменшуватися. Виходячи з граничного випадку, коли периферія взагалі не мала забудови і, отже, житлової квартали розміщувались практично в межах, зафіксованих розкопками, ми одержимо мінімально можливу кількість напівземлянкових структур, яка дорівнюватиме 1933 (при середній щільності 45 м² на одну структуру). Верхня межа з урахуванням реконструйованих максимальних розмірів жилої території становить 3333 одиниць. Нам невідома кількість та склад сім'ї переселенців, які жили в цих напівземлянках. Наведені вище цифри (3—5 чоловік у одній структурі) визначені на основі максимально можливого числа спальних місць (з урахуванням наявності вогнища). Очевидно, були напівземлянки, де жили один-два чоловіки. Якщо в середньому на одну структуру припадало троє мешканців, то чисельність населення могла досягати 5800 чоловік при мінімальних розмірах міста і 10 000 чоловік при максимальних.

І нарешті, як показують матеріали Ольвії, напівземлянки з'являються у грецьких поселенців до початку звичайного наземного сирцево-кам'яного домобудування, причому існують протягом досить тривалого часу. Вони є, по суті, постійними житлами, загальний період існування

* Зрозуміло, в південній частині Верхнього міста цей перехід міг відбутись і раніше рубежу VI—V ст. до н. е., проте даних для з'ясування цього питання ми не маємо.

⁴⁸ Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени. — 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. К., 1975, с. 131; Рубан В. В. Исследование античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг. — Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, ч. 2. К., 1975, с. 87—89. Отрешко В. М. Западный район ольвийской периферии в позднеархаическое время. — Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, ч. 2, с. 93, 94.

⁴⁹ Wąsowicz A. Olbia Pontique et son territoire. Paris, 1975, p. 44, 52, 53.

** При визначенні площі, зайнятої вулицями, ми виходили з наявності Головної поздовжньої вулиці і другорядних, які відходять від неї через кожні 40—50 м (такі приблизно розміри великих кварталів елліністичного часу). Зрозуміло, цифри ці до певної міри умовні, оскільки жоден з кварталів архаїчного часу повністю ще не розкритий. Однак навіть якщо чітка система кварталів і вулиць (за винятком Головної поздовжньої) була відсутня, проходи всередину житлового масиву безумовно існували.

яких становить в Ольвії близько 50—100 років. Це тимчасові споруди, як припускав Л. М. Славін⁵⁰, хоч вони в кожному окремому випадку і використовувалися протягом періоду меншого, ніж життя одного покоління. Немає підстав вважати за можливе, що відносно висока щільність забудови цими структурами є наслідком частого будівництва нових і засипання старих напівземлянок, в зв'язку з їх руйнуванням. Як правило, більшість з них руйнувалась в результаті інших вторгнень. Все це стосується як найдавніших шарів на території міста, так і напівземлянок ольвійського передмістя, що виникають пізніше, з тією різницею, що землянкове будівництво передмістя не змінюється в його межах наземним. Селище припиняє своє життя, очевидно, в результаті відтоку населення на нові території всередині міста або внаслідок переходу в нові «урбанізовані селища» з розвиненим кам'яним домобудуванням⁵¹. І в тому, і в іншому випадку напівземлянкове будівництво змінюється наземним. Аналогічна картина спостерігається в Березанському поселенні — замість землянкових структур відносно тривалого періоду існування з'являються наземні⁵². Це ж саме спостерігається й на інших поселеннях периферії Ольвії в районі Дністровського лиману, а також в Істрії і на поселеннях поблизу неї⁵³.

Все це, з одного боку, свідчить про закономірність в історії розвитку античного північнопричорноморського домобудування етапу землянкового будівництва⁵⁴. З другого боку, враховуючи поширеність останнього у місцевих племен, можна говорити, що наявність або відсутність напівземлянкових структур в умовах Північного Причорномор'я сама по собі не є етноознакою, пов'язаною традиційно з місцевими племенами, або тим більше, з північнопричорноморським грецьким етнічним пластом (на думку В. В. Лапіна)⁵⁵. Поява цих структур у досліджуваному районі є результатом дії виробничо-економічного і фізико-географічного факторів.

Такі основні висновки зроблено на підставі наявних даних. На жаль, обмеженість джерел не дає змоги поки що детально спинитись на таких важливих питаннях, як соціально-економічна і виробнича структура ольвійського населення другої половини VI ст. до н. е., характер і особливості розвитку міста в першій половині VI ст. до н. е. тощо. Потребує спеціального висвітлення і питання відповідності густоти населення у другій половині VI ст. — густоті його в V ст. до н. е. Однак для вирішення цих проблем необхідні нові факти, зокрема дані дослідження найдавніших шарів Нижнього міста, що допоможе уточнити існуючі схеми заселення Ольвії.

⁵⁰ Славін Л. М. Ольвия как город в VI—I вв. до н. э.—СА, 1958, т. 28, с. 279, 280.

⁵¹ Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени, с. 131.

⁵² Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья, с. 95 і далі; Кондакина Л. В. Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период, с. 188.

⁵³ Кондураки Э. Эллинистический период в Добрудже.—Dacia, București, N. S., 1959, III, s. 222.

⁵⁴ Крыжицкий С. Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии.—XIV международная конференция античников социалистических стран. Тезисы докладов. Ереван, 1976, с. 220—222; Крыжицкий С. Д. Начальные этапы эволюции античных жилых домов Северного Причерноморья.—150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. К., 1975, с. 103, 104.

⁵⁵ Лапин В. В. Проблемы генезиса..., с. 100—102. Слід відзначити, що раніше автор дотримувався іншої точки зору, вважаючи землянкові структури відбиттям не етнічних, а суспільно-економічних факторів (Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья, с. 154).

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ
А. С. РУСЯЕВА

Древнейшие жилища Ольвии

Резюме

Открытие в Ольвии в последние годы на территории города более трех десятков полуземлянок позволяет сделать ряд существенных выводов и уточнений. Полуземлянки как круглые, так и прямоугольные в плане, относятся к двум основным хронологическим группам — к середине VI ст. до н. э. и второй половине VI ст. до н. э. Они являются наиболее ранними из известных в Ольвии строительных остатков жилищ и в конце VI — начале V вв. до н. э. сменяются наземным сырцово-каменным домостроительством. Судя по сопровождающему материалу и расположению в плане города (возле культового и торгово-административного центров Ольвии), греческий этнос жителей этих структур сомнений не вызывает. Полуземлянки в Ольвии, таким образом, являются древнейшим массовым типом жилища — местным вариантом греческого дома колониста. Их появление было обусловлено причинами производственно-экономического характера и местными условиями.

Характер расположения полуземлянок — параллельно Главной продольной улице — с близкими по величине интервалами между структурами свидетельствует о существовании в Ольвии уже во второй половине VI в. до н. э. определенной градостроительной регламентации.

Полученные данные позволяют конкретизировать картину первоначального заселения города, наметить приблизительные размеры занятой территории, а также возможное количество жителей.

А. С. ОСТРОВЕРХОВ

Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні

У другій хвилі грецької колонізації району Дніпровсько-Бузького лиману, що припадає приблизно на середину VI ст. до н. е.¹, активну роль відігравали ремісничі шари², передусім металурги³. Ні одне з античних міст та великих поселень, що виникли в Північному Причорномор'ї, не могли обійтись без чорної металургії: вироби з заліза необхідні були як для задоволення внутрішніх потреб⁴, так і для торгівлі з місцевими племенами⁵. Залишки виробничих комплексів, що свідчать про розвиток чорної металургії, зустрічаються вже в шарах VI ст. до н. е.⁶

На відміну від таких галузей, як металургія та обробка кольорових металів, досліджених на прикладі Ольвії відносно добре, чорна металургія цього району ще не вивчалася. Тому знахідки нових залізобудівних комплексів, а також публікація матеріалів розкопок минулих років мають велике наукове значення.

До війни питаннями металообробки в Ольвії займався Л. Д. Дмитров. Він провів хімічні аналізи залізних та інших металевих виробів, знайдених під час розкопок міста в 1935—1939 рр. На жаль, дані цих аналізів не збереглися. В останні роки металеві предмети з Ольвії, Бе-

¹ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в архаический период в связи с ходом колонизационного процесса. — Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья. Тезисы докладов и сообщений. Цхалтубо, 1977, с. 34—35.

² Островерхов А. С. О роли ремесленной прослойки в греческой колонизации Днепро-Бугского региона. — Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структура раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья, с. 52.

³ Островерхов А. С. О черной металлургии античных центров Днепровского и Бугского лиманов. — 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. К., 1975, с. 133—134.

⁴ Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., 1964, с. 34.

⁵ Островерхов А. С. О черной металлургии античных центров Днепровского и Бугского лиманов, с. 34.

⁶ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, с. 137.